

BERT KEIZER

**Leven en werk van
Ludwig Wittgenstein**

Boom

Dit is een herziene uitgave van het in 2000 bij uitgeverij SUN
verschenen *Ludwig Wittgenstein. Taal, de dwalende gids*.

© 2021 Bert Keizer & Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde
uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor
zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond
van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo Besluit van 27 november
2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding
te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060,
2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever
voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l,
vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit
deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader
in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men
zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties
(Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

Omslagontwerp: Mijke Wondergem
Opmaak binnenwerk: Peter Tychon

ISBN 978 90 2444 381 9 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord [7]

Wittgensteins leven [I]: 1889-1919 [9]

Tractatus logico-philosophicus [17]

De inleiding [17]

Wat is filosofie? [20]

Intermezzo: Frege en Russell [24]

Taal en wereld [30]

Hoe taal de wereld afbeeldt, uitbeeldt, verbeeldt [38]

'Dus': over logica en wiskunde [41]

Soms [48]

Het zwijgen nadert [50]

Terugblik [55]

Wittgensteins leven [II]: 1919-1944 [61]

Dagboeken 1930-1932 en 1936-1937 [74]

Filosofische onderzoeken [87]

Het voorwoord [87]

Tegen de essentie [88]

Betekenis is gebruik [99]

De grammatica van gewaarworden, voelen en denken [106]

Zien [118]

Filosofie [126]

Wittgensteins leven [III]: 1944-1951 [129]

Over twijfelen [137]

Ten slotte [156]

Lijst van geraadpleegde literatuur [159]

There are no wholes here below.

– Emily Dickinson

Voorwoord

Dit boek is geschreven door een liefhebber, geen kenner, in de hoop andere potentiële liefhebbers over de drempel te helpen. Want Wittgenstein is geen makkelijke filosoof. Het is niet zo dat een nietsvermoedende lezer na enig bladeren en een beetje fronsen al gauw ontdekt wat de schrijver van de *Tractatus* eigenlijk wil beweren.

Integendeel, de meeste mensen branden zich aan de *Tractatus*, slaan het boek geschrokken dicht en wagen zich niet meer in de buurt van Wittgenstein. Jammer, want iedere beginnende Wittgenstein-lezer heeft hulp nodig, en dan liefst niet vanuit hogere academische sferen aangereikt, maar vanaf de begane grond overhandigd.

Het liefst zou je een uiteenzetting over Wittgenstein met Plato beginnen, maar dan mag Kant zeker niet ontbreken, om van Hume, Schopenhauer, Nietzsche, Tolstoj, Nestroy, Dostojevski, Kraus, Labor, Frege, Brahms, Weininger, Loos, Freud en Russell nog maar te zwijgen.

Zo'n boek is dit niet. Wie een lezer voor het eerst meeneemt naar het werk van Wittgenstein, valt onvermijdelijk een gesprek binnen dat al eeuwen gaande is. Wel zullen we wat onmiddellijk voorafging zo goed mogelijk moeten schetsen aan de hand van het werk van Frege en Russell. Maar we schrijven geen geschiedenis van de westerse filosofie of een studie naar Wittgensteins wortels in het fin-de-siècle Wenen. Zo breed en zo diep kan ik niet reiken. Evenmin bieden we hier een nieuwe interpretatie van Wittgenstein die andere interpretaties grondig onderuithaalt. Ik ben blij als ik er iets van begrijp en probeer dat door te geven in zo helder mogelijk Nederlands.

Wittgenstein is een denker, en denken is moeilijker dan u misschien toch al dacht. 'Denk dan ook zelf eens na!' is een veelgehoorde vermaning, en het lukt ook wel als het gaat om een mogelijke vakantiebesteding of een nieuwe naam voor uw zomerhuisje, maar 's mensen lotsbesteding of hoe de dingen eigenlijk zijn is niet zo makkelijk te vatten.

Het is vervelend om toe te geven, maar de meesten van ons kunnen niet goed nadenken als we voorbij de zomerhuisjes en de vakantiebestemmingen geraken. Het gaat echt om een uniek talent dat u maar moet vergelijken met componeren. U kunt het Wilhelmus wel meeneuriën, maar daarmee bent u nog niet in de buurt van Bach of Lennon & McCartney. En nu we denken toch vergelijken met muziek: wat hoort u liever: uw eigen met spastische duim gepingelde vlooienmars, *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* van The Beatles, of de *Matthäus-Passion* van Bach?

Zodra u iets van Wittgenstein begrijpt, kunt u heel wat draaiorgelmuziek afzetten. Want Wittgenstein is een groot denker, en ik zou beloond zijn als ik iets van die grootsheid en de vreugde die daaraan valt te beleven op de lezer weet over te brengen.

We kunnen niet in 160 bladzijden een leven en een oeuvre opsommen. Dit boek is slechts een pad door Wittgenstein, het biedt geen panorama. Ik zal mij beperken tot drie van zijn boeken: de *Tractatus* uit 1919, de *Filosofische onderzoekingen* uit 1938-1948 en *Over zekerheid* uit 1950-1951. Daarnaast zal ik in drie biografische hoofdstukken proberen een beeld te schetsen van Wittgensteins leven aan de hand van brieven, dagboeken en bestaande biografische studies. Ik heb het echt helemaal goed gedaan als u halverwege mijn uiteenzetting zegt: 'Nou bedankt, ik lees hem verder zelf wel.'

Deze nieuwe editie verschilt niet erg van de oorspronkelijke versie. Fouten werden verwijderd, evenals opmerkingen over een actualiteit die nu voorbij is. Ter relativering van deze tekst moeten we iets vermelden over de achtergrond van de auteur. Ik studeerde filosofie in Nottingham in Engeland in 1969-1972. Dat wil zeggen dat ik de Engelse versie van Wittgenstein kreeg aangereikt. Niet verwonderlijk, want hij werd elders nauwelijks gelezen. Afgezien van wat W.F. Hermans schreef, ken ik alleen maar Engelse, of liever, Britse teksten over Wittgenstein, en ik kan niet beoordelen of ik een hele wereld aan geleerdheid in het Duits of Frans ten onrechte links laat liggen.

Amsterdam 1999-2000, Purmerland 2021

Wittgensteins leven [1]: 1889-1919

Ergens in het strijdgewoel van Tolstojs *Oorlog en vrede* galoppeert een Graf von Wittgenstein even door het beeld en ik dacht: ach wat leuk, dat is natuurlijk een grootvader of oudoom van de filosoof, die het 'von' vanzelfsprekend schrapte, omdat hij immers van veel hogere adel dan het grafelijke soort was.

Het zit iets anders. Wittgensteins voorouders waren joden die in het begin van de negentiende eeuw van 'Meier' overstapten op de naam van het graafschap waar zij woonden: Wittgenstein. Grootvader Hermann kwam, na een verblijf in Leipzig, in 1851 naar Wenen. Hij kocht slecht beheerde landgoederen van de adel, maakte ze weer winstgevend en verkocht ze. Zijn zoon Karl, Ludwigs vader, vluchtte als jongeman enkele jaren weg van zijn vader, naar Amerika. Bij terugkeer studeerde hij een jaar aan de technische hogeschool in Wenen, en werkte 's middags als tekenaar voor de spoorwegen. Hij bekwaamde zich in scheepsbouw, turbineconstructie, spoorwegaanleg en mijnbouw, en legde in vrij korte tijd de weg af van tekentafel naar directiekantoor om te eindigen als een schatrijke staalmagnaat, die vrijwel de gehele ijzer- en staalindustrie van het Habsburgse rijk beheerste.

Ludwig was het achtste en laatste kind van Leopoldine Kalmus en Karl Wittgenstein. Hij werd in 1889 in Wenen geboren, waar de Wittgensteins inmiddels een zeer vooraanstaande familie waren: zowel cultureel als financieel behoorden zij tot de geëmancipeerde, ooit joodse maar nu vagelijk katholieke elite die in economisch, muzikaal, artistiek, literair en journalistiek opzicht de ruggengraat vormde van het geestelijke leven in het Wenen van rond de eeuwwisseling. Zij zouden daar, u weet het, nog een prijs voor betalen.

De Wittgensteins woonden op zijn Weens in wat, naar de foto's te oordelen, zonder overdrijving een paleis genoemd kan worden, waarin zich op elke verdieping meerdere vleugels bevonden.

Muziek was erg belangrijk in hun leven. Vader Karl was een talentvol violist en moeder een begaafde pianiste, een leerlinge van

Brahms, die bij de Wittgensteins over de vloer kwam. Ook de kinderen waren in muzikaal opzicht zeer tot uitzonderlijk begaafd. Hans was een muzikaal wonderkind, Paul werd concertpianist – na 1918 met alleen zijn linkerhand, omdat hij in de oorlog zijn rechterarm verloor. Ook Ludwig was zijn leven lang een toegewijd liefhebber van muziek.

Niet alleen muzikaal, ook artistiek speelden de Wittgensteins een rol in Wenen. Vader Karl was een van de belangrijkste donoren bij de totstandkoming van het Secessionsgebouw, en Gustav Klimt schilderde in 1905 een bekend portret van dochter Margarete. De Wittgensteins waren niet erg schuchter over hun positie. Nadat hij bij Ravel een pianowerk voor de linkerhand had besteld, achtte Paul zich de eigenaar van het stuk en aarzelde niet er wijzigingen in aan te brengen. Ravel werd daar zeer chagrijnig van, hetgeen Paul er niet van weerhield om later vrijwel identieke ruzies te regelen met Korngold, Strauss, Prokofjev en Britten. Van Margarete werd gezegd dat ze het beroemde portret van haar door Klimt ook enigszins corrigerend tegemoet trad met hulp van een wat mindere schilder in haar vriendenkring. De mond was niet goed, vond ze.

Achter de ornamenteus overwoekerde façade van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie groeide aan het einde van de negentiende eeuw een culturele beweging die de oude verkalkte idealen van het Habsburgse rijk achter zich wilde laten. Men was, om het maar gewoon te zeggen, de *Kaiserwaltz* goed zat. Als ik wat namen mag noemen: Freud, Kokoschka, Schiele, Klimt, Otto Wagner, Loos, Kraus, Musil, Hofmannsthal, Altberg, Mahler, Schönberg en nog vele anderen waren aan een schoonmaak begonnen op het gebied van architectuur, schilderkunst, literatuur, muziek, psychologie, design en politieke analyse, die weinig van het oude bestel heel zou laten.

De mate waarin er in Wenen iets uit het verleden overeind stond dat elders allang verdwenen was, dringt pas goed tot de toerist door die rondwandeland in de stad ontdekt tot hoever in de negentiende eeuw men daar doorging met een bouwstijl die keizerlijk bedoeld was, maar die de onderliggende maatschappelijke woelingen alleen maar verhulde. Het Wenen van de *Mozartkugeln*, Wiener Sängerknaben, Strauss-walsen, opera's en lipizzanerhengsten treft ons nu niet dieper dan een truttige koekjestrommel, maar voor de laat-negentiende-eeuwse intelligentsia was het een verstikkende leugen.

Wittgensteins geestelijke vaders waren degenen die zich hiertegen trachtten te verweren.

Ludwig ontving privéonderwijs thuis, voordat hij op zijn veertiende naar de Realschule in Linz ging. Een school die hij merkwaardigerwijze gedurende één jaar met Adolf Hitler deelde, een toeval waar men veel van heeft proberen te maken, maar dat dacht ik geheel betekenisloos is. Er is een schoolfoto waar ze allebei op staan.

Op zijn vaders aandringen studeerde Wittgenstein vervolgens werktuigbouwkunde in Berlijn. Vader Wittgenstein drong nogal eens aan, waar het zijn zoons betrof. Met catastrofale gevolgen voor twee van hen. Hans was een muzikaal genie die zijn talent onder vaderlijke druk niet mocht volgen. Hij moest en zou de staalindustrie in. Hij vluchtte, net als zijn vader zelf, van zijn vader weg naar Amerika, waar hij in 1902 van een boot verdween in Chesapeake Bay, naar men aanneemt door zelfmoord.

Een andere broer, Rudolf, pleegde zelfmoord in 1904 in Berlijn, waar hij zich tegen zijn vaders wil ophield om bij het toneel te gaan. Rudolf kwam tot zijn wanhoopsdaad door de dood van een vriend en vanwege vertwijfeling over zijn homoseksualiteit. Hij doodde zichzelf op de avond van 2 mei in een Berlijns restaurant waar hij kaliumcyanide in zijn melk deed terwijl de pianist op zijn verzoek het nummer *Verlassen, verlassen, verlassen, bin ich* speelde. Zijn lichaam werd twee dagen later zonder ceremonie in Wenen begraven. Voor vader Karl was het een pijnlijk maar ook een vernederend verlies. Na afloop van de plichtplegingen op de begrafenis, terwijl ze wegliepen van het graf, verbood hij zijn vrouw om nog even terug te kijken. Hij eiste van haar en alle andere gezinsleden dat de naam van Rudolf nooit meer genoemd zou worden in zijn aanwezigheid.

Moeder Wittgenstein had geen verweer tegen haar man, en de kinderen verweten haar deze slaafsheid, die ze zelf nooit kenden. Er waren altijd spanningen in huis. Hermine, de oudste dochter, schreef:

Het was *tragisch* dat onze ouders, in weerwil van hun grote ethische ernst en hun plichtsgevoel, er niet in slaagden iets van harmonie te creëren tussen henzelf en de kinderen; het was *tragisch* dat mijn vader zoons had die zozeer van hem verschilden dat het wel leek alsof hij ze in een weeshuis had gevonden.

Spanningen waren er ook tussen de kinderen onderling. Ludwig kon niet goed tegen Pauls manier van pianospelen. Op een avond was Paul aan het oefenen terwijl Ludwig zich twee deuren verder nergens mee zat te bemoeien. Plotseling stormde Paul zijn kamer binnen en riep: 'Ik kan niet spelen als jij in huis bent, want ik voel je afkeuring onder de deur door sijpelen.'

Een derde broer, Kurt, schoot zichzelf dood aan het eind van de Eerste Wereldoorlog. Of dat nu was nadat zijn bevelen door zijn manschappen geweigerd werden of nadat hij geweigerd had zijn mannen aan een zinloze gevechtsactie te offeren, het ging in ieder geval om een kwestie van eer. Kurts zelfmoord heeft overigens niets met vader Wittgenstein te maken, want die stierf in 1913. Na de gruwelijke gebeurtenissen rond Hans en Rudolf werden de op hen volgende jongens, Paul en Ludwig, wat meer aan hun eigen plannen overgelaten. Na Berlijn volgde voor Wittgenstein een periode in Manchester waar hij in 1908, negentien jaar oud, naartoe ging om onderzoek te doen in aerodynamica. Daar las hij onder meer Russells *Principles of Mathematics* en raakte hij gefascineerd door het probleem van een logische onderbouwing van wiskundige kennis en de aard van logica zelf. Het werd een obsessie voor hem, en in 1911 bezocht hij Frege in Jena, met plannen voor een filosofisch werk. Over Frege komen we nog te spreken. Hij verwees Wittgenstein naar Russell, die filosofie doceerde in Cambridge, waar Wittgenstein zich in oktober 1911 dan ook presenteerde.

Russell werd vrijwel onmiddellijk getroffen door Wittgensteins opmerkelijke geest. Het is te veel gezegd als we daaraan toevoegen dat Russell Wittgensteins geest tot bloei bracht, want daarmee zouden we vergeten dat Wittgenstein een Wener was, die veel meer uit die stad meenam naar Engeland dan men in Engeland beseftte. Maar ongetwijfeld heeft Wittgenstein een deel van zijn eerste filosofische bloei aan de ontmoeting met Russell te danken. Russell heeft deze ontmoeting met Wittgenstein in alle stadia van inspiratie, onbegrip, vertederding, woede, vriendschap, frustratie en bewondering beschreven in brieven aan zijn geliefde uit die tijd, Ottoline Morrell.

19 oktober 1911

(...) Mijn Duitse vriend dreigt een last te worden, hij liep met me mee na mijn college en bleef maar door-argumenteren tot het souper; dwars en raar, maar niet dom.

1 november 1911

(...) Mijn Duitse ingenieur erg vermoeiend, eindeloos debatterend. Hij wilde niet toegeven dat er zeker geen neushoorn in de kamer was.

De fanatieke intensiteit waarmee Wittgenstein zich vastbeet in de problematiek was kenmerkend voor hem in deze periode. Hij weifelde tussen aerodynamica en filosofie en eiste min of meer van Russell dat deze hem uit zijn strijd zou verlossen. Dit deed Russell door hem aan te moedigen en al gauw te erkennen dat Wittgenstein de jongeman was die de problemen waar Russell zich te oud voor voelde worden, misschien zou oplossen.

Russells aanmoediging betekende Wittgensteins redding, na een periode van negen jaar waarin hij vaak aan zelfmoord had gedacht in hopeloze eenzaamheid. Althans, zo vertelde Wittgenstein later aan zijn vriend David Pinsent. Maar zijn verdere leven zou gekenmerkt blijven door wisselende wanhoop over wat hij kon, zou willen kunnen, en vooral over wat hij, in moreel opzicht, deed.

Wittgenstein was homoseksueel, min of meer praktiserend. Onduidelijker kan ik het niet zeggen, maar zo onduidelijk lag het waarschijnlijk ook.

Via Russell raakte hij bevriend met een wiskundestudent, David Pinsent, aan wie hij later zijn eerste boek zou opdragen. Toen ze elkaar pas drie weken kenden nodigde Wittgenstein Pinsent uit om op vader Wittgensteins kosten een reis naar IJsland te maken. Je weet niet goed wat je hiervan moet denken, want verstandige homo's gingen toen natuurlijk niet naar IJsland, maar naar Tanger, waar veel Britse homo's sinds de 19^e eeuw graag hun vertier zochten. Verstandig waren Wittgenstein en Pinsent natuurlijk wel, maar dat ze homo waren was hun zelf misschien allerm minst duidelijk. Wittgenstein was net zo lastig voor anderen als voor zichzelf. Russell beschreef hem soms liefdevol, soms geërgerd, maar vooral ook bewonderend:

Wellicht was hij het gaafste voorbeeld dat ik ooit ontmoette van een genie in de traditionele zin van het woord: hartstochtelijk, diepzinnig, intens en dominerend.

Maar op vakantie ging dit ook allemaal mee en bleek hij een lichtge-
raakte, buiige en bij vlagen ronduit jaloerse jongeman te kunnen zijn.
Pinsent echter ervoer de trip ondanks hun geharrewar als een heer-
lijke vakantie. Je voelt dat de arme Pinsent enigszins de dupe is van
zijn vlijmscherpe reisgenoot. Wittgenstein kon er later tegen Pinsent
niet meer van zeggen dan dat hij wel genoten had 'in zoverre dat
mogelijk is voor twee mensen die niets voor elkaar betekenen'. Dat
klinkt zo onnodig bot dat een mens gaat denken: de hartelijkheid die
hieronder zat durfde hij of kon hij niet aan.

In 1913 en 1914 bracht hij lange perioden door in Noorwegen om
in betrekkelijke afzondering te kunnen werken aan het probleem van
logica. In de zomer van 1914 was hij in Wenen voor de vakantie toen,
op 28 juli, de Eerste Wereldoorlog uitbrak.

Het is voor ons vrijwel onmogelijk om augustus 1914 na te voelen.
Wat wij achteraf met nutteloze zekerheid kunnen kenschetsen als
een ellendige rotoorlog, een vreselijke gehaktmolen waar Europa
zichzelf met enthousiasme in prakte, werd in die eerste weken aller-
minst zo ervaren. Over heel Europa stroopten mannen en vrouwen
vreugdevol en vastberaden de mouwen op voor een stevige kloppar-
tij. Slechts zeer zeer weinigen vielen *niet* voor die roes van de eerste
paar weken. Ook in de bovengenoemde kringen van omverwerpers
van het Habsburgse rijk waren er die gretig luisterden naar de oor-
logsretoriek. In dit opzicht was Wittgenstein in ieder geval geen uit-
zondering en je kunt het slechts handenwringend gadeslaan, maar
hij meldde zich als vrijwilliger.

Waarom in godsnaam? Deels omdat hij een patriot was en, vol-
gens zijn zus Hermine, omdat hij de ontberingen van het soldaten-
leven als een welkome afwisseling zou ervaren van zijn worsteling
met filosofie. Vanaf 1910 had hij geleefd in een toestand van zich
almaar opbouwende druk in het verbeteren gevecht om helderheid
over logica. Hij beschouwde het soldatenleven in oorlogstijd, de
moed die hij zou moeten tonen in de nabijheid van de dood, als een
beproeving waar hij als een beter mens uit tevoorschijn hoopte te
komen.

Gedurende de eerste twee jaar van de oorlog bevond hij zich ach-
ter de linies, waar hij onder andere in een reparatiewerkplaats werke-
te. Zijn filosofische werk ging overigens door, ondanks de beroerde
omstandigheden waarin hij verkeerde. Hij had het erg moeilijk in

het leger en werd er zelfs suïcidaal, niet door kogelregens of handgranaten, maar door de manschappen tussen wie hij zich als gewoon soldaat bevond en met wie hij het vrijwel onmogelijk vond zijn leven te delen.

De afbeeldingstheorie over taal ontwikkelde hij ergens in 1916, toen hij in een tijdschrift las hoe tijdens een rechtszaak in Parijs de toedracht van een verkeersongeval met enkele eenvoudige hulpmiddelen in de rechtszaal werd gereconstrueerd. In 1916 had hij een eerste versie van de *Tractatus* op papier. Vanaf dit tijdstip tot februari 1919 had hij geen contact meer met Russell en, tot zijn groot verdriet, nauwelijks met Pinsent.

De *Tractatus* van 1916 was een filosofische verhandeling over logica en taal. In de nu volgende jaren, zo suggereert Wittgensteins biograaf Ray Monk, onderging het werk een gedaanteverandering onder invloed van zijn frontervaringen, want eenmaal onder vuur ontdekte hij hoe bang hij kon zijn en hoe graag hij wilde leven. Door, of bij, deze ervaringen ontstonden de opmerkingen over ethiek, de zin van het leven, het mystieke enzovoort. De *Logische Abhandlung* kan men zich nog uitgedacht voorstellen in een courtyard in Cambridge of een hut in Noorwegen, maar de *Philosophische Abhandlung* sproot voort uit Wittgensteins ervaringen als frontsoldaat. Want het was pas in 1916 dat hij inderdaad als soldaat naar het front ging, op zijn eigen herhaalde verzoek. Ik weet niet of deze door Monk gesignaleerde tweedeling helemaal standhoudt. Het is ook een beetje te toevallig dat met het wegvallen van de Britse 'controle' meteen die elementen van Wittgensteins filosofie tevoorschijn springen die zijn Britse vrienden nauwelijks konden volgen. Alsof hij, door Russell aan zichzelf overgelaten, weer ten onrechte vervalt in allerlei gedoe dat uit de Britse eilanden gebannen was.

Dat neemt niet weg dat de *Tractatus* twee aandachtsgebieden bestrijkt (logica en ethiek) waarvan je je kunt afvragen of Wittgenstein er in zijn afronding in slaagt ze op passende wijze bijeen te brengen. Maar daarover later.

In 1917 werd hij officier bij de artillerie, en in de zomer van 1918 voltooide hij het boek tijdens een verlof dat hij doorbracht bij zijn oom Paul. Deze stuitte bij toeval in een spoorwegstation op een uiterst sombere Wittgenstein die zelfmoord overwoog. Hij had zojuist

te horen gekregen dat David Pinsent was omgekomen bij een vliegtuigongeluk.

‘Ik wilde u zeggen’, schreef Davids moeder aan Wittgenstein, ‘hoezeer hij van u hield en uw vriendschap tot op het laatst waardeerde.’

‘Hij was mijn eerste en enige vriend’, antwoordde Wittgenstein, en: ‘Ik ben hem de vele gelukkige uren verschuldigd die het mij mogelijk maakten te werken.’

In oktober 1918 werd hij krijgsgevangene in Noord-Italië, een lot dat hij deelde met 500.000 andere soldaten van het Oostenrijks-Hongaarse leger. In maart 1919 slaagde hij erin briefcontact met Russell te hervatten:

Ik geloof dat ik onze problemen eindelijk heb opgelost. Dit klinkt misschien arrogant, maar ik geloof het echt. Ik was klaar met het boek in augustus 1918 en twee maanden later werd ik prigioniere (gevangene). Ik heb het manuscript hier bij me. Ik wou dat ik er een afschrift van kon maken voor je; maar het is nogal lang en ik zou geen veilige manier weten waarop ik het je toe kan sturen. In feite zou je het niet begrijpen zonder een uitleg vooraf want het is in heel korte opmerkingen geschreven. (Dit betekent natuurlijk dat *niemand* het zal begrijpen; hoewel ik geloof dat het allemaal kristalhelder is.) (...)